

“ҮЗЭСГЭЛЭНТ НҮДЭН ЧИМЭГ” СУДАРТ БУЙ ЭРДСИЙН ГАРАЛТАЙ ЭМИЙН ОНЦЛОГ, ТООГ ТОДРУУЛАХ НЬ

Г.Сумъяахорол¹, Х.Улаан-Од¹, Д.Нандинцэцэг², ВАО АН¹, Л.Наранзаяа¹, Ш.Болд³

¹“Ач” Анагаах ухааны их сургууль, ²Эм Зүйн Шинжлэх Ухааны Их Сургууль,

³Монголын Анагаах Ухааны Академи

E-mail: sumyakhorol1024@gmail.com

Abstract

IDENTIFYING THE SPECIALTY AND NUMBER OF MINERAL - ORIENTED MEDICINES IN THE “MDZES MTSHAR MIG RGYAN” SUTRA

Sumyakhorol.G¹, Ulaan-Od.Kh¹, Nandintsetseg.D², BAO AN¹, Naranzaya.L¹, Bold.Sh³

¹“Ach” Medical University, ²Mongolian University of Pharmaceutical Sciences

³Mongolian Academy of Medical Sciences

E-mail: sumyakhorol1024@gmail.com

Background

In the frame of this research, we used the medical sutra written by Jambaldorj as the main material in order to clarify the specialty and number of mineral-oriented medicines in the “mdzes mtshar mig rgyan”. During the research, it was possible to clarify the structure, general content, and specialty of the sutra written by Jambaldorj, classify mineral-oriented medicines according to the cyrillic alphabet, and make allegory names for some of the raw materials of mineral origin. In addition, the study of mineral oriented medicines in the sutra showed that many issues were important, such as their identification, usages, and new production. As a result of the first study, we identified the characteristics and usages of some essential mineral-oriented medicines.

Materials

Medical sutra written by Jambaldorj. “Beautifully wondrous eye ornament.”

Method

We used manuscript, primary source methods, hermeneutic method, and checklist method.

Conclusion

A selection of 112 mineral-oriented medicines from the book “mdzes mtshar mig rgyan” was made. In this way, it is possible to interpret and explain the hidden meanings of mineral-oriented medicines in this sutra, and to determine the usages of pharmacology and drug formulations.

Keywords: Jambaldorj, raw material, mineral, sutra,

Оршил

Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүхэн хөгжлийн явцад олон арван эрдэмтэн мэргэд, оточ, маарамба нар төрөн гарч өөрсдийн эрдэм мэдлэг, оюуны их хөрөнгөө гарын авлага, судар ном, сурвалж бичиг болгон эдүгээ цагийн Монголын уламжлалт анагаах ухааны хөгжлийн суурь болгон үлдээсэн билээ. Уламжлалт анагаах ухаан сэргээгдэн хөгжөөд 30 гаруй жил өнгөрч, уламжлалт анагаах ухаан судлалын хүрээнд олон арван сурах бичиг, бүтээл гарч, мэргэжилтэй боловсон хүчин бэлтгэгдэж байгаа хэдий ч уламжлалт эмнэлгийн тусламжийн чанар, эмч нарын мэдлэг, мэргэжлийг дээшлүүлэх шаардлагатай байна. Үүний тулд хуучин цагийн эмч, маарамба, эрдэмтдийн бичсэн ном судрыг орчуулах, судлах, онол, оношилгоо, эмчилгээний аргуудыг сургалт, практикт хэрэглэх нь тулгамдсан асуудал болоод байна.

Тэр дундаа уламжлалт анагаах ухаанд өргөн хэрэглэгддэг нэн ховордсон эмт ургамал, эрдэс, амьтны гаралтай эмийг зөв таньж тогтоон, нэршил, бүтэц, ангиллыг нарийвчлан тодруулах нь

нэг талаас хэрэглээний хүрээг тэлэх, эм найрлагад орох давтамжийг тогтоох, жорын судалгаа хийх нөгөө талаас шинэ эм, “брэнд” бүтээгдэхүүн гаргах өргөн боломжийг нээж, ингэснээрээ улс орны эдийн засагт капитал хуримтлуулах нэгэн эх үүсвэрийг тавих боломжтой юм [1]. Иймд бид Монголоос гадна Төвөдийн анагаах ухааны эм судлалын салбарт маш их нэр хүндтэй, олон эмч, маарамба нарын эмийн ухааны хөтөлбөр болсон төдийгүй 20 дугаар зуунаас эхлэн Энэтхэг, Япон, ОХУ зэрэг гадаад орны судлаачдын анхаарлыг ихэд татаж эхэлсэн бүтээл болох тойн Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” судрыг сонгон авч түүн доторх эрдсийн гаралтай түүхий эдийн нэрийг түүвэрлэн, ангилж тус бүрийн төвөд, латин нэр болон хэрэглээг тогтоохоор энэхүү сэдвийг сонгон авлаа.

Зорилго

Тойн Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” эмийн судар доторх эрдсийн гаралтай түүхий эдийн зарим онцлог, нэрсийг тодруулах.

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн, арга

Судалгааны хэрэглэгдэхүүн

- Найман тойн Жамбалдорж (1792-1855). $\text{གཞི་བྱེད་མཛེས་མཚར་མེག་རྒྱུ}$ модон барын төвөд судар [2], Тэрбиш Л. Төвөд-Монгол иж бүрэн толь бичиг, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг ХХК, 2020 [3],
- Герменевтик арга
Герменевтик арга нь тайлбарлах тодруулах гэсэн грек үгнээс гаралтай бөгөөд судлахаар сонгож авсан асуудалтай холбоотой бүхий л ном зохиолуудыг олж цуглуулах тэднийг ангилах, уншиж судлан ихээхэн хэмжээний мэдээлэл, мэдлэг баримт сэлттэй болох, түүнчлэн судалгаанд эрт цагийн маарамба, эмч, эрдэмтэн мэргэдийн бичиж туурвисан сүм бум, судар ном, бэсрэг бүтээлүүд зэрэг өргөн хүрээний мэдээллийн эх сурвалжтай ажиллах үед уг аргыг ашиглав. Сэдвийн өгүүлэмж, зохиогч, нэр томьёо, үгийн утгын тайлал хийх, тайлбарлах, орчуулахад герменевтик аргазүйг боловсруулсан. Энэхүү арга нь судалж буй асуудлын нэр томьёог үгийн гарал, үүсэл далд утга, давхар санаа, агуулгыг судлан тогтоох зэрэгт ашиглав.
- Магадлан жагсаах арга
Магадлан жагсаах буюу хяналтын хуудасны арга нь сурвалж бичгийн доторх эрдсийн гаралтай эмийн түүхий эдийг төрөлжүүлэн жагсааж, тэдгээрийг тодорхойлсон хэсгүүдийг бүрдүүлэх арга юм.

Судалгааны үр дүн

XXI зууны уламжлалт анагаах ухааны хөгжлийн үндэс нь өмнөх үеийн эмч, эрдэмтдийн бүтээн туурвисан анагаах ухааны хуучин ном, судрыг уншиж судлах, уг номд байгаа шинжлэх ухааны үндэстэй ойлголтыг гүнзгийрүүлэн ухаарах, эмч, маарамба нарын гарын авлага, удисын гүн утгыг онож ойлгох нь нэн чухал байдаг. Үүнийг шийдвэрлэхэд чухал түлхэц өгөх судалгааны чиглэл нь уламжлалт анагаах ухааны эм судлалын эртний судрыг судлах, энэхүү судлалыг хөгжүүлэх асуудал юм. Бид энэхүү судалгааны хүрээнд эрдсийн гаралтай эмийн онцлог, тоог тодруулахдаа $\text{གཞི་བྱེད་བདུད་ཕྱི་འཁྲུལ་མེད་ངོས་འཛིན་བཞི་ལྷན་མེ་ལོང་དུ་རྒྱུ་པར་ཤར་བ་མཛེས་མཚར་མེག་རྒྱུ་ཞེས་བྱ་བ་བཞུགས་སོ།$ (Анагаан үйлдэх рашааныг эндүүрэл үгүй танин мэдэх урлах ухааны толинд машид илэрсэн гайхамшигт үзэсгэлэнт чимэг хэмээх оршвой), товчоор “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг, төвөдөөр товчлон མཛེས་མཚར་མེག་རྒྱུ (Зэйцар мигжан) гэж нэрлэдэг Найман тойн Жамбалдоржийн зохиосон судрыг үндсэн материал болгов.

Найман тойн Жамбалдорж XIII жарны усан хулгана жил, 1792 онд Найман хошууны есдүгээр засаг төрийн дархан ван, Чингис хааны угсаа болох эцэг Балчог хийгээд эх Балмо хоёрын хоёрдугаар хөвгүүн болж төрсөн бөгөөд эцэг, эх нь түүнд Жамбалдорж гэдэг нэр хайрлажээ. Жамбалдорж буддын шашины их 5 ухаанд нэвтэрсэн, монгол, манж, хятад, төвөд хэлийг чөлөөтэй эзэмшсэн, өөрийн сүмийн сахил санваар, хурал номын дэг жаяг, өргөл магтаал зэргийн талаар багагүй бүтээл

туурвисан мэдээ байдаг. Тойн Жамбалдоржийн бичсэн уламжлалт анагаах ухааны эм судлалтай холбоотой 2 гол ном бий. Эхний ном нь “Анагаан үйлдэх рашааныг эндүүрэл үгүй танин мэдэх, урлах ухааны толинд машид илэрсэн гайхамшигт үзэсгэлэнт нүдэн чимэг хэмээх оршивай” (gso byed bdud rtsi'i 'khrul med ngos 'dzin bzo rig me long du nam par shar ba mdzes mtshar mig rgyan zhes bya ba bzhugs so) гэсэн модон барын төвөд судар бий. Хоёрдох ном нь эхний номондоо орсон эрдэс, эрдэнэ, ургамал, амьтны гаралтай эмийн зураг, хануур, хатгуур, төөнүүрийн багаж, сүвийн байрлалыг үзүүлсэн тэг зураг, “Язгуурын үндэс”-ийн модны зураг сэлтийг багтаасан “Хиргүй болор эрхт өгүүлсэн эмийн түнбэ гайхамшигт үзэсгэлэнт нүдний чимэг” (товчоор Бага үзэсгэлэнт нүдэн чимэг гэдэг) бар дүрс бүхий ном юм. Эдгээр номыг хооронд нь ялгахын тулд их, бага хэмээн ялган үздэгээс эхэнд нь дурдсан их “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг”-ийн төгсгөлийн үгэнд: “Шар титэмтийн шашны өглөгийн эзэн, ухааныг баригч Наймны увш Жамбалдорж бээр бичив” хэмээсэн байдаг [4]. Найман тойн Жамбалдоржийн бүтээлд нийт 573 эмт бодис байх бөгөөд үүнд улаан, цагаан, хар, сайн, муу гэх мэт өнгө, чанараар ялгасныг нэгээр тоолсон болно. Үүнээс ургамал, амьтан, эрдсийн гаралтай түүхий эдийн тус бүрийнх нь эзлэх хувийг тогтооход нийт 573 эмийн түүхий эдээс ургамал 337 (58.8%), эрдэс 112 (19.5%), амьтан (хүн ба адгууснаас гарсан эм) 124 (21.7%)-ийг эзэлж байв. Түүнчлэн уг сударт буй эрдсийн гаралтай эмийн түүхий эдийг судлахад юуны өмнө тэдгээрийг танин мэдэх, ашиглах, зохиомлоор гарган авах зэрэг олон асуудал чухал гэдэг нь харагдаж байв.

Эрдсийн гаралтай түүхий эдийн онцлог шинж, хэрэглээг тодруулсан нь

Эрдсийн гаралтай түүхий эдийг найман тойн Жамбалдорж ангилахдаа: 1. Эрдэнийн эм (хайлагдах болон эс хайлагдах) 2. Чулуун эм (хайлагдах болон эс хайлагдах) 3. Шороон эм (өөрөө бүтсэн шороон эм, хиймэл шороон эм, давсан эм) гэж 3 бүлэг болгон ангилсан байв. Эрдсийн гаралтай эмийн түүхий эдийн онцлог шинж байдал, хэрэглээг тодруулсан үр дүнгээс жишээ болгон ангилал тус бүрээс нэг нэг эрдсийг дараах байдлаар үзүүлэв.

Эс хайлагдах эрдэнийн эм

Индранил: མིན་རྩེ་ལ (Sapphirus) Төвөд хэлээр хөх эрдэнэ чулуу гэдэг. Шингала орон ба Ганга мөрөнд гарна. Хөх өнгөтэй, огторгуй мэт тунгалаг байдаг. Гэрэл цацардаг бөгөөд бүсээр бүрхвэл шүхэр хэлбэртэй хөх гэрэл гарч байвал сайн. Их гэрэлтэй буюу нар уруу хандсан талаас нь гэрэл гарч байвал адагт орно. “Болор бөмбөг”-т: Индранилаар өвчин бүхнийг хоцролгүй арилгана гэжээ.

Хайлагдах эрдэнийн эм

Цагаан тугалга: གཤམ་དྭགས (Stannum) Санскрит хэлээр Банга гэдэг. Чулуунаас гарсан нь маш цагаан бөгөөд мөнгө адил. Хортой, хатуу бөгөөд шүдээр хазвал шаржигнах дуу гардаг. Энэтхэгт гарсан нь муу, Хятадад гарсан нь сайн. Төвөдөд гарсан нь дунд, хар тугалга нь адаг болно. “Болор бөмбөг”-т: “Цагаан тугалгаар ярыг анагаах, мөнгөн усыг хүлнэ” гэжээ.

Эс хайлагдах чулуун эм

Шөрмөсөн чулуу: རྩེ་ལ (Asbestos) Цайвар хөх өнгөтэй, хатсан шөрмөс шиг хэлбэртэй, тасарвал тас шувууны өд мэт байдаг. Зажлахад шөрмөс зажилсан мэт боловч цагаан шавар гарна. Энэтхэгт бөс нэхэж хувцас хийхээр заасан нь сайн. Давтах үед мод адил шалбаравч хуурдаггүй, нугарч чаддаг нь муу болно. Үүгээр бүлхийг анагаана.

Хайлагдах чулуун эм

Шунх: བུ་ཚལ་ (Vermiculus) Нэр Нима, Тэнгэр бусын хүү (лхаминвү), Дагана гэдэг. Улаан өнгөтэй чулууны талх болох бөгөөд маш улаан буюу хүрэн дийлэнх нь сайн. Улаан нь муу, шатаавал мөнгөн ус бууна. Үүнийг “Болор эрхэс”-д хар цагаан 2 зүйл байхаар заасан нь өнгөний эрхээр нэр зүүсэн байна. “Бага гол судар”-т “Хар шунх зэргийг усанд буцалгаж угаах бөгөөд номхотгох”-оор зааснаар ярыг хумьж ууши, элэгний судлын өвчнийг арилгана. Мөнгөн ус хийж үлдсэн зүйлийг шунхан үнс гэх бөгөөд “Болор бөмбөг”-т: “Шунхан үнсээр яр, чихиха, илжирсэн махыг тасална” гэжээ.

Өөрөө бүтсэн шороон эм

Алтан элс: གཤིང་གྱི་བྱེ་མ (*Aureate fumus*) Хятадаар Лхаижинша гэдэг. “Хөх биндэрьяа”-д: “Жү” гэдэг өвсний бөөрөнхий үрийн зүйлээр танин баримталсныг эндүүрэл гэж заасан бөгөөд жинхэнэ зүйл нь их усны хөвөөнд гардаг, бусад элстэй холилдсон ч өнгө нь алтан цаас шиг гялтганан үзэгдэнэ. Хатуу бөгөөд давслаг амттай. Их уужим саванд цавуутай ус хийж агшааж байгаад авна. Шар буюу цайвар шар өнгөтэй нь сайн, утаан өнгөтэй буюу шаравтар хүрэн нь адаг болно. Үүгээр бөөрний өвчин, шээс хоригдсоныг арилгана.

Хиймэл шороон эм

Хүхэр: སྤྱི་མེ (*Sulphur*) Шороон цэцэг, шороон шимийн тунгалаг гэдэг. Халуун ус ба чулуун нүүрсний ойр байгаа хүхрийн чулууг хайлуулж гаргах бөгөөд галд шатаавал бадарч ноцох, хайлуулбал тос адил болох бөгөөд муухай үнэр гарна. Үүнд таван зүйл байдгаас шар нь дахин дахин хайлуулснаас алт мэт шар болсон нь сайн, цайвар шар нь адаг. Цагаан нь маш цагаан бөгөөд чадал нь шартайгаа адил. Ногоон хүхэр нь маш ногоон бөгөөд будаг хийж болох, хар нь шорооноос гардаг, хөхөвтөр өнгөтэй, мөнгөн чулуу адил уртлаг судалтай ба зөөлөн, чулуун нүүрсний үнс шиг буюу шороонд тогтсон цаасыг давхарласан мэт гурван зүйл байдаг бөгөөд галд шатаавал бүр хүхрийн үнэр гардаг. Улаан нь “Болор эрхэс”-ийн халуун усны бүлэгт гарсан хятад оронд байдаг Ши лэү чин хэмээх нь хар хүхрийн язгууртай зохилдох боловч баахан улаан өнгөтэй байдаг. Шараар нь адыг дарж, өгөр цус ба ялангуяа шар усыг хатаана. Ранжүн дожэ: “Ногоон хүхрээр нян халууныг арилгана, хар хүхэр бол боомд тустай” гэжээ.

Давсан эм

Молор давс: སྤྱི་མེ (*Salis*) Хаднаас гарсан нь цайвар хөх, шил мэт тунгалаг, хэчнээн удаа хагалсан ч бүр дөрвөлжин болдог. Давслаг амттай нь сайн. Далайгаас гарсан, цагаан бөгөөд маш тунгалаг, жонш буюу өөхөн чулуу мэт нь дунд, хөх хар, жижиг арзгар нь муу болно. Эдгээр нь эс олдвол умардын давсаар орлож болно. Ранжүн дожэ: “Шааргүй умардын давс бол молор давс адил” гэжээ. “Гэгээн зул”-д: “Молор давс нь сэрүүн бөгөөд хүйтэн өвчнийг арилгана” гэсэн ба Ловонбавуугаас: “Молор давс бол давслаг, шингэсний сүүлд амтлаг, хүнд тул бадганыг арвижуулна” гэсэн мэт, бадган, хий, эс шингэсэн, хүйтнийг арилгана.

Судалгааны өөр нэгэн үр дүн бол эрдсийн гаралтай түүхий эдийн нэрсийг тогтоон эрэмбэлэн жагсаасан. Жамбалдоржийн дээр дурдсан зохиолд Энэтхэг, Төвөдийн анагаах ухаантнуудын ном зохиолыг судалгааны ажилдаа өргөнөөр ашигласан байх ба эрдсийн гаралтай түүхий эдийн үүсэх жам ёс, орших орон газрыг болон орлуулан хэрэглэх зэргийг дурдаж өгсөн байна. Эмийн нэрийг судлах нь анагаах ухааны сурвалж бичиг дэх эмийн нэр томъёог судлах, эмийн жорд гардаг эмийн нэрийг зөв таньж, зөв найруулахад практик ач холбогдолтой юм.

Эрдсийн гаралтай түүхий эд

1. Алт	16. Вала	31. Жонш
2. Алтан хүхэр	17. Ваца	32. Жэнянца
3. Алтан чулуу	18. Вацу	33. Завруца
4. Алтан элс	19. Вэнав	34. Зэс
5. Аянгын төмөр	20. Гал шүү	35. Зэсийн хүдэр
6. Бадар	21. Галт шил болор	36. Зэсийн чулуу
7. Бадмаараг	22. Гантиг	37. Индранил
8. Байгалийн хүдэр	23. Гартаман чулуу	38. Лавай
9. Балжав	24. Гахайн толгой чулуу	39. Ланцу
10. Баргилт чулуу	25. Гууль	40. Манязар
11. Биндэрьяа	26. Гэргэдэ	41. Маргад
12. Болжморын толгой чулуу	27. Гялтгануур	42. Молор давс
13. Бөөлжис чулуу	28. Далайн хөөс	43. Мөнгө
14. Бэх	29. Дөрвөлжин чулуу	44. Мөнгөн ус
15. Ваар	30. Жадны үзүүр	45. Мөнгөн чулуу

46. Мөнгөн шүүдэр	69. Тугалган зэв	92. Цагаан тугалга
47. Мөнгөний хүдэр	70. Тунсаа	93. Цагаан тугалганы чулуу
48. Нал	71. Улаан зос	94. Цагаан цайр
49. Ногоон будаг	72. Усан болор	95. Цагаан шороо
50. Номин	73. Үнсэн давс	96. Чулуун нүүрс
51. Нячи	74. Үнээний хөхөн чулуу	97. Чулуун хөгц
52. Орос шунх	75. Хадны рашаан	98. Чулуун цөс
53. Очир алмаз	76. Хадны хаг	99. Чулуун шунх
54. Оюу	77. Хар байван	100. Шар байван
55. Өлөг шороо	78. Харуца	101. Шар цайрын чулуу
56. Өөхөн цагаан чулуу	79. Хөх байван	102. Шил
57. Си эрдэнэ	80. Хөх зос	103. Ширэм
58. Синдүр	81. Хөх хөгц	104. Шохой
59. Соронзон гүр	82. Хөх шөрмөсөн чулуу	105. Шөрмөсөн чулуу
60. Сувд	83. Хув	106. Шунх
61. Сүгэдэ	84. Хужир	107. Шүр
62. Сэрага	85. Хунд	108. Шүү давс
63. Тархин чулуу	86. Хүрэл	109. Эвэр давс
64. Тогос чулуу	87. Хүрэл хэнгэрэг	110. Эмэгтэйн чулуу
65. Тоосго	88. Хүхэр	111. Явагчар
66. Төмөр	89. Хятад давс	112. Явуу зэрэг эрдсийн гаралтай түүхий эд байна.
67. Төмрийн чулуу	90. Цагаан байван	
68. Тугалга	91. Цагаан болор	

“Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” зохиолд байгаа эрдсийн гаралтай 112 эмийн түүхий эдийн нэрийн түүвэр хийв. Ингэснээрээ энэхүү зохиолд буй эрдсийн эмийн далд утгын тайлбар, тайлал хийх, эм судлал, эм найрлагын хэрэглээг тогтоох боломж бүрдсэн гэж үзэж байна.

Хэлцэмж

Эрдэс гэдэг нь ердийн талст бүтэцтэй геологийн хувирлын явцын дүнд бий болсон элемент буюу химийн нэгдэл юм [5]. Одоогийн байдлаар Олон улсын эрдэс судлалын холбооны өгөгдлийн санд 5960 гаруй төрлийн эрдэс албан ёсоор бүртгэгдсэн байна [6]. Манай улсын хувьд эрдсийн гаралтай түүхий эдийг хими болон физик, геологи, геохими, геофизикийн салбарын судлаачид өөр өөрийн чиглэлээр судалсан нь нэлээд олон боловч УАУ дахь эрдсийн хэрэглээ, эмийн үйлдэл талаас судалсан Ц.Хайдав, О.Шерхан нарын эрдэмтэд болон Т.Ганбаатар [7], илт өгүүлэх нэрийн тайлбар талаас Л.Анхцацрал зэрэг судлаачдын судалгааг эс тооцвол ховор байна.

Эрт үед Хүннүчүүд олон зүйлийн эрдсийн гаралтай бодисыг эм болгон хэрэглэж өвчин эмгэгийг засаж байсан ба олдохгүй зүйлээ бусад орноос оруулж байсан түүхтэй. Хүннүгийн газар нутаг өргөн уудам, газрын байц, бүтэц, тогтоц нь өвөрмөц онцлогтой боловч элсэрхэг чулуурхаг, эр хүхэр, эм хүхэр, чулуун хор, чулуун шунх, мөнгөн ус, молор давс, өмхий давс, хөх давс зэрэг олон төрлийн эрдсийн гаралтай эмт бодис гардаг. Хүннү гүрний нутаг уудам, давс элбэг бөгөөд давсны төрөл зүйл нь маш олон байдаг [8] хэмээн тэмдэглэгдэн үлдсэн байна. Шашны хожуу дэлгэрэлтийн үе буюу XVI зууны сүүл үеэс “Аюурвед”-ээс эхтэй анагаах ухааны ном судрыг орчуулах төдийгүй Монголын эрдэмтэй лам эмч, оточ нар Энэтхэг, Төвөдийн эмнэлгийн ном зохиолыг өөрийн орны ахуй нөхцөл, уур амьсгал, орон нутгийнхаа эмт бодисын чанар байдалд нийцүүлэн Монголын онцлогтой эм эмнэлэг, эмийн жорыг шинэчлэн боловсруулах ажлыг өөрийнхөө хөрсөнд буулгаж чадсанаар Монголын уламжлалт анагаах ухааны нэг шинэ салбар бүрэлдэн тогтсон ажээ [9]. Монгол эмч нар эмийнхээ чанар чадлыг сайжруулах зорилгоор эмт бодисыг хэрхэн зөв таних түүний сайн чанарын бэлэг тэмдгийг нээн илрүүлэх талаар онцгой анхаарч иржээ. Жишээ нь: их эрдэмтэн, зохиолч Цахар гэвш Лувсанчүлтэмийн (1740-1810) “Эм таних ухаан хэмээх бүтээл нь “Эрдэнэ, чулуу хийгээд шороон эмийг таних”, “Модон эм, тал нутагт ургадаг эм, шимийн эм гурвыг таних ухаан”, “Өвсөн эмийн зүйлийг таних ухаан”, “Давсан эм, амьтнаас гарах эм болон үнсэн эм тэргүүтнийг таних ухаан”, “Судлыг шинжлэх ёсны хураангуй”, “Тосон эм хийх ёс оршив” гэсэн

сэдвийн хүрээнд монгол эм, тангийн зүйлд түгээмэл хэрэглэгддэг 2500-аад эмт бодисын шинж чанар, чадал эрдмийг нь тодорхойлжээ. Мөн говь нутгийн эмч нар чулуун эмдээ гаргуун байсан. Жишээлбэл: Түшээт Хан аймгийн Дайчин бэйсийн хошууны хувилгаан лам Агваангэндэнгийн “Чулуун эмийн товч тэмдэглэл” хэмээх зохиолыг нэрлэж болно. Эл зохиолд ихэнх нь говь нутгаас олддог 60 гаруй чулуун эмийг бүртгэн оруулсны дээр тэр мэт чулуун эмийг хаа хаанаас олж болохыг зааж хэлсэн чухал тэмдэглэл цөөнгүй бий [10]. 1951 оноос академич Ц.Хайдав, Ц.Ламжав нарын судлаачид эмийн ургамлын судалгааг явуулж эхэлжээ. Академич Ц.Хайдав хэд хэдэн удаагийн олон улсын экспедицийг удирдан Монгол орны 400 гаруй эмийн ургамал, 100 орчим эмийн эрдэс, 200-д эмийн амьтныг анхлан бүртгэж, нэрийн оноолт хийн эмийн ургамлын цуглуулгыг бий болгосон билээ. Тэрээр дээр үед өргөн хэрэглэгдэж байсан 200 орчим нэр төрлийн чулуу, шороо, эрдэс, эртний зарим амьтан, ургамлын гаралтай эмийн тухай өгүүлсэн “Монгол ардын эмнэлэгт хэрэглэгдэж байсан зарим эрдэс” номыг 1995 онд хэвлүүлжээ [11].

Дүгнэлт

1. Найман тойн Жамбалдоржийн “Үзэсгэлэнт нүдэн чимэг” сударт нийт 112 эрдсийн гаралтай түүхий эдийг 172 зургийн хамт дагалдуулан зурсан байх ба түүхий эд тус бүрийг төвөд, монголоор нэрийг нь хадаж, түүхий эд тус бүрийн анагаах чадлыг тухайн үеийнхээ олон эрдэмтдийн эмийн судруудаас түүвэрлэн цэгцэлж нэг мөр болгосон байна.
2. Монголын эртний эрдэмтэн мэргэдийн бичсэн ном судраас үзэхэд монголчууд эрт дээр үеэс алт, мөнгө, чулуу, шороо, давс зэрэг эрдсийн анагаах үйлдлийг таньж мэдэн эмчилгээндээ хэрэглэж иржээ. Одоогоор дэлхий дахинд бүртгэгдээд байгаа 6000 гаруй эрдсээс чухам аль нь анагаах үйлдэлтэй, эмийн жор найрлагад ордог болох, эмд хэрэглэхдээ хэрхэн номхотгож хэрэглэх талаас нь судалсан судалгаа тун ховор байна.

Ном зүй

1. Болд Ш. Монголын эртний мэргэдийн туурвисан уламжлалт эмийн сонгодог бүтээлүүд. УБ, “Адмон принт” ХХК, 2021, х.5
2. Тойн Жамбалдорж.
གསེ་དབྱང་བདུད་ཅིའི་ཆུ་རྒྱུ་གྱི་ཆ་ལག་གི་ནང་ཚན་གྱི་ལྷན་སོ་སོའི་མངོན་བརྗོད་དང་དོན་འཛིན་ཤེལ་དཀར་མེ་ལོང་
ཞེས་བྱ་བ་བཞུགས་སོ། Модон барын төвөд судар.
3. Тэрбиш Л. Төвөд-Монгол иж бүрэн толь бичиг, Улаанбаатар, Соёмбо принтинг ХХК, 2020
4. Болд Ш, Жавхлан Б. Хүннүгээс XXI зууны Монгол Улс хүртэлх үеийн эмч, маарамба, гүүш, бариач нарын цадиг, бүтээлийн ойллого. УБ, “Адмон принт” ХХК, 2016
5. Ernest H.Nickel, The definition of a mineral. The Canadian Mineralogist. 1995, Vol.33, pp. 689-690
6. Эрдсийн өгөгдлийн сан: [Цахим эх сурвалж]. URL: <https://www.mindat.org/>
7. Анхцацрал Л. “Монголын уламжлалт анагаах ухааны эмчилгээнд хэрэглэж байсан эрдсийн гаралтай түүхий эдийн илт өгүүлэх нэрэнд тайлбар хийх нь”. Онош сэтгүүл. 2015, Vol 1, х. 59
8. Ш.Болд Монголын анагаах ухааны түүх дэд боть “Адмон принт” ХХК х.117
9. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны түүх. УБ, “Адмон принт” ХХК 2006, тал 234-279
10. Болд Ш. Монголын уламжлалт анагаах ухааны эм судлал. УБ, “Мөнхийн үсэг” ХХК, 2014, тал 14-15
11. Хайдав Ц. Шерхан О. Монгол ардын эмнэлэгт хэрэглэгдэж байсан зарим эрдэс. УБ, 1995, х. 5